

RAȚIUNEA UNOR SOLUȚII TRADUCTIVE DIN MS. ROM. 85 (*Apostolul slavo-român, 1646*)

Adina CHIRILĂ
(Universitatea de Vest din Timișoara)
adina.chirila@e-uvv.ro

Abstract

The manuscript number 85 from the Romanian Academy Library is a Slavonic-Romanian version of *The Apostolos*, with intercalated texts. It was compiled toward the middle of the 17th century, in Moldova (Combiescu 1969, Onu 1972, Costinescu *et al.* 1987, Moldovanu 2009). As part of an in depth investigation, we follow here the linguistic behaviour of the worker (the unknown translator of a Slavonic text, or the more or less faithful transcriber of the Romanian product of the former) involved, at one time or another, in the making of ms. rom. 85, in three textual cases: *Acts of the Apostles* V, 3; IX, 36-39; XXIII, 11.

Keywords: *biblical text, Slavonic-Romanian text, srdți, Srăna, Parasim sărăcin*

Rezumat

Ms. rom. 85 BAR este o versiune slavo-română a *Apostolului*, cu text intercalat, alcătuită spre mijlocul secolului al XVII-lea, în Moldova (Combiescu 1969, Onu 1972, Moldovanu 2009). Ca parte a demersului de editare filologică a textului, urmărim aici comportamentul lingvistic al lucrătorului (traducător necunoscut al unui original slavon sau copist mai mult sau mai puțin fidel al produsului românesc datorat acestuia) implicat, într-un moment sau altul, în realizarea acestei versiuni, în trei situații textuale: *Faptele Apostolilor* V, 3; IX, 36-39; XXIII, 11.

Cuvinte-cheie: *text biblic, text slavo-român, srdți, Srăna, Parasim sărăcin*

Cum s-a arătat cu alte ocazii și cum este recunoscut în traductologia ce vizează corpusul biblic românesc, traducerea textelor sacre ridică din perspectivă teoretică, în general și fără granițe temporale, două probleme: 1) cea a principiului care orientează, la un moment dat, acțiunea de a transpune un text într-o altă limbă; și 2) cea a descifrării mecanismului cognitiv care duce la apariția unei soluții de echivalare a unui element de limbă aparținând textului-sursă cu un *anumit* element lingvistic în limba-țintă, într-un anumit context (Gafton 2005, Gafton & Chirilă 2016, Chirilă, Conțac & Vieru 2023). Desigur, cele două se întrepătrund, căci traducătorul (și în urma sa, revizorul ori copistul activ în munca pe care o desfășoară) se supune obișnuințelor și posibilităților vremii.

Studiul de față se oprește asupra a trei situații traductive din versiunea românească transcrisă în *Apostolul slavo-român* din 1646 (Bianu 1907, Ștrempel 1978), cu intenția de a sesiza

rațiunea traducătorului (ori a copistului, care *stăpânește*¹ textul pe care îl lucrează și își asumă libertatea de a-l emenda), care a dus la respectivele opțiuni lingvistice.

I. A1646: *Faptele apostolilor* cap. V, v. 3 (Fig. 1): „Iară Petru dzise: Ananieo, pentru ce împlu Satana *srdți* ta, să menți duhului svânt și să ascundzi din prețul satului?”²

II.

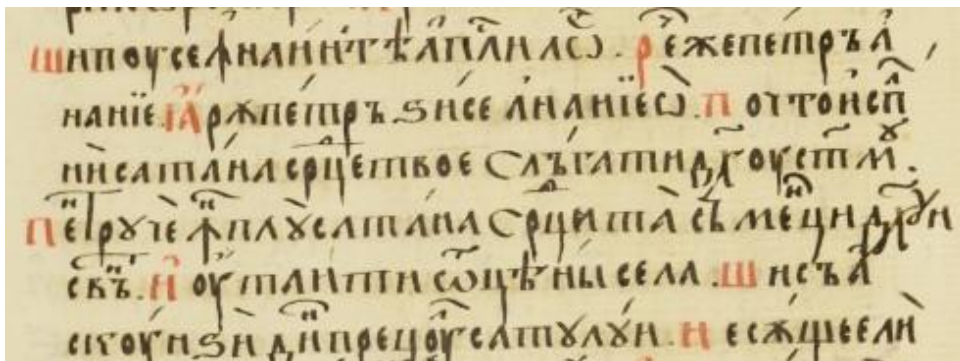

Fig. 1, f. 12^r

Atrage atenția în acest loc prezența în fragmentul românesc a formei *srdți* (*ta*) (< sl. n. **сръдьце** ‘lat. cor’, MIKLOSICH, s.v.), corespunzând construcției sl. **срѣцемвое** din segmentul de text precedent. Categorie, nu suntem martorii unei neputințe a traducătorului de a găsi în limba română un corespondent lexical al cuvântului slavon, deoarece în cazul tuturor celorlalte ocurențe ale sl. **сръдьце** ‘cor’ din componenta slavonă a A1646, traducerea efectuată prezintă rom. *inimă*. De asemenea, este puțin probabil ca traducătorul (și, în urma sa, revizorul-copist) să se fi aflat sub influența vreunei alte versiuni a *Apostolului*, pe care va fi cunoscut-o sau va fi avut-o pe masa de lucru și care ar fi prezentat cuvântul slavon, iar nu cuvântul românesc moștenit din latină: în alte versiuni ale acestui text biblic, din sec. XVI, care au ajuns până la noi fără pierdere materială care să afecteze versetul 3 din capitolul I al *Faptelor apostolilor*, este constant utilizat substantivul *inimă*:

„Zisie Petru Ananiei: Printru ce împlu Satana *inima* ta a minți Duhului Svântu și ascunde din prețul satului?”, CB, *loc. cit.*;

„Zise Pătru: Ananie, derep ce împlu Satana *inema* ta a minți Duhului Sfânt și ai tăgăduit den prețul satului?”, CP, *loc. cit.*

¹ Vezi, în acest sens, și modul în care se comportă copistul versiunii *Apostolului* din ms. rom. BAR 1154, în punctul *Faptele apostolilor*, cap. XXVIII, v. 11, comentat *infra*.

² Cf. „Iar Petru a zis: Anania, de ce a umplut Satana *inima* ta, ca să minți tu Duhului Sfânt și să dosești din prețul țarinii?”, B2008, *loc. cit.*

Prin urmare, modelul de traducere era clar și edificator, iar opțiunea traducătorului trebuie să fi fost de la început *inimă*, după cum o arată aspectul fragmentului în discuție în celelalte versiuni ale *Apostolului* din sec. XVII, cu care ms. rom. 85 se află în relații genetice³:

„Petru dzisă: Ananie, pentru ce împlu Satana *inima* ta, să menți duhului svânt?”, ms. rom. 69, 24^r;

„Petru dzisă: Ananio, pentru ce împlu Satana *inima* ta, să menți duhului sfânt?”, ms. rom. 1252, 8^v-9^r;

„Petru dzisă: Ananio, pentru ce unplu Sata[na] *inima* ta, să menți duhul sfânt?”, ms. rom. 1154, 194^r;

„Petru dzise: Ananie, pentru ce împlu Satana *inima* ta, să menți duhului svânt?”, ms. I 529, 108^r.

În aceste condiții, nu este ușor să găsim o explicație sigură a „anomaliei” textuale. Să fie vorba de o simplă *greșeală* a cuiva? De obicei, munca asupra manuscrisului include revizuire și corectare, emendare, în diverse moduri: a) completare de text sărit (Fig. 2); b) tăiere de text eronat scris (Fig. 3); c) tăiere de text greșit și înlocuire deasupra cu elementul corect (Fig. 4); etc. Prin urmare, a spune că, pur și simplu, de data aceasta revizorul a omis să corecteze este o soluție posibilă, dar nesatisfăcătoare.

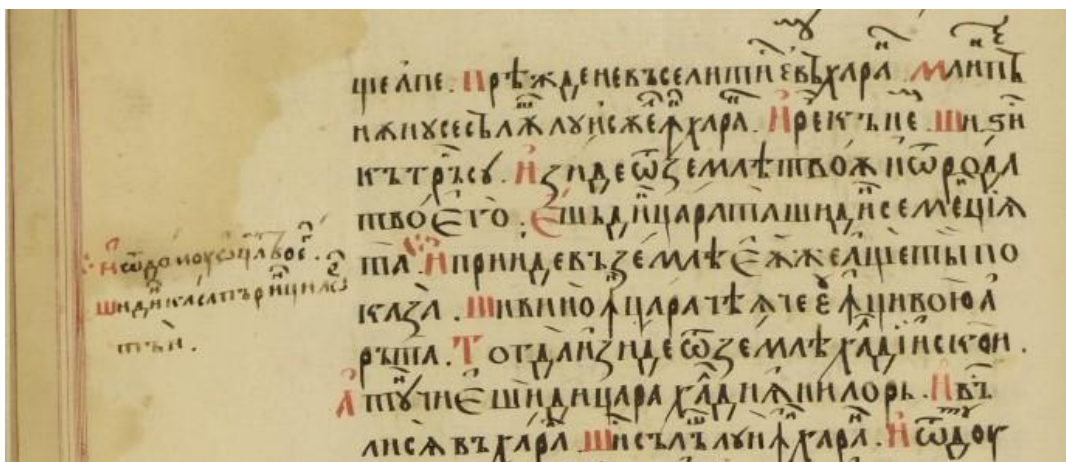

Fig. 2, f. 18^v

³ Pentru problema conexiunilor genetice dintre aceste texte și detalii filologice (i.e., ms. rom. BAR 85, 69, 1252, 1154 și ms. rom. MOC I 529), vezi Combiescu 1969, Onu 1972, Mutalâp 2023.

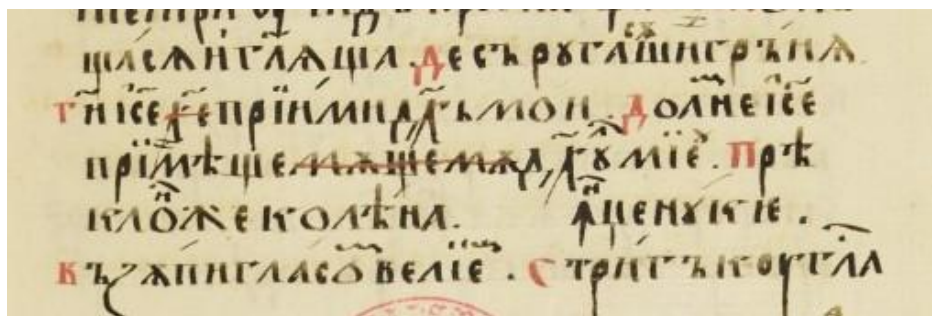

Fig. 3, f. 24^r

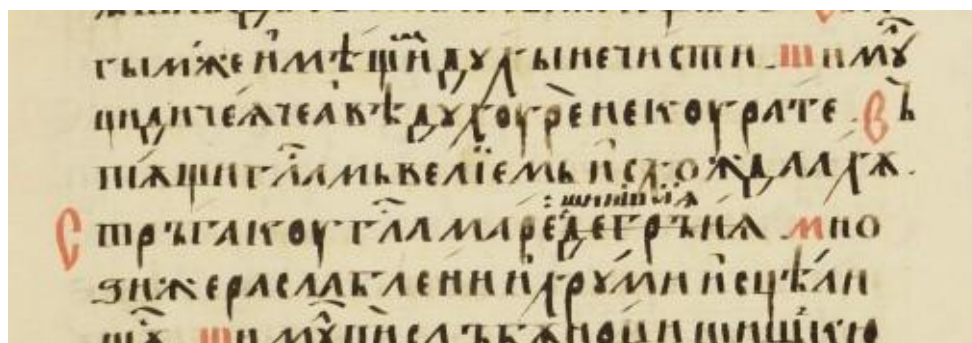

Fig. 4, f. 25^r

Credem că nu este vorba de o greșeală propriu-zisă, căci *semantismul* sl. **сръдце** ‘cor’ este potrivit în co-textul ce se creează în limba română. Putem specula în privința a ceea ce s-a întâmplat: copistul scrie în segmentul românesc semnificatul slavon al semnificatului pe care îl are în minte; la revizie, nu corectează (el însuși ori un alt grămătic), fie 1) pentru că i se impune semantismul cuvântului, devenind pur și simplu insensibil, în momentul acela, la faptul că (se) operase, punctual, cu un alt cod lingvistic; fie 2) cântărește avantajul pe care l-ar avea intervenția grafică în text (ștergere, introducerea semnelor de înlocuire, corectare) și îl găsește mai mic decât acela al păstrării unui rând „curat”. Nu credem că ne aflăm în fața unei intenții a traducătorului (și/sau a copistului) de a introduce în limba română un slavonism care să funcționeze ca sinonim al mai vechiului *înemă* (*inimă*) (< lat. *anima*).

III.A1646: *Faptele apostolilor* cap. IX, v. 36-39 (Fig. 5 a, b): „Iară în Iopiiia era o creștină oarecarea, ce o chema Tavitha, ce de tâlc să cheamă Căprioară. Aceasta era plină de lucrure [...] Să sculă Petru și mearse cu nuș. Ce ei, deaca vini, îl suiră într-o ospătărie și stătură naintea lui toate văduule, plângând, și-i arăta hainile și veșmintele câte făcia cu nuse până custa *Srăna*.”⁴

⁴ Cf. „Iar în Iope era o uceniță, cu numele Tavita, care, tâlcuindu-se, se zice Căprioară. Aceasta era plină de fapte [...] Și Petru, sculându-se, a venit cu ei. Când a sosit, l-a dus în camera de sus și l-au înconjurat toate văduvele, plângând și arătând cămășile și hainele câte le făcea Căprioara pe când era cu ele.”, B2008, *loc. cit.*

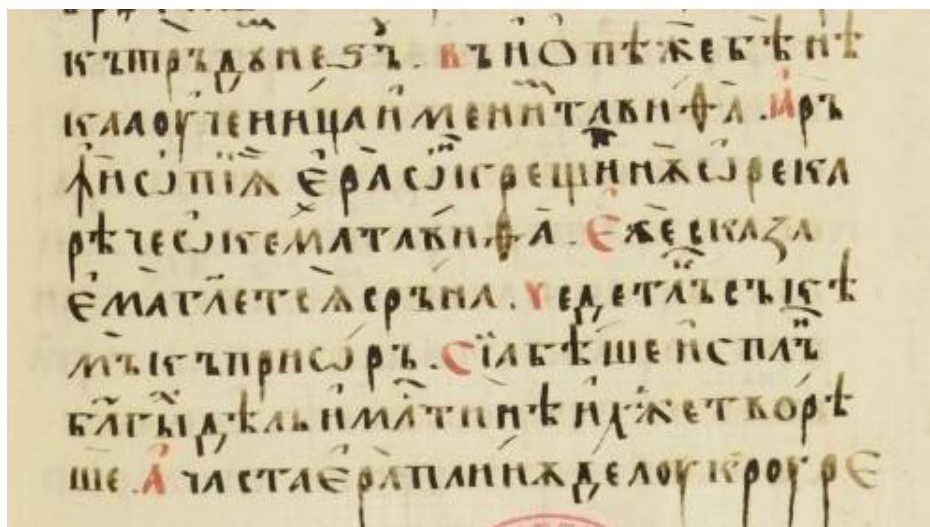

Fig. 5 a, f. 32^r

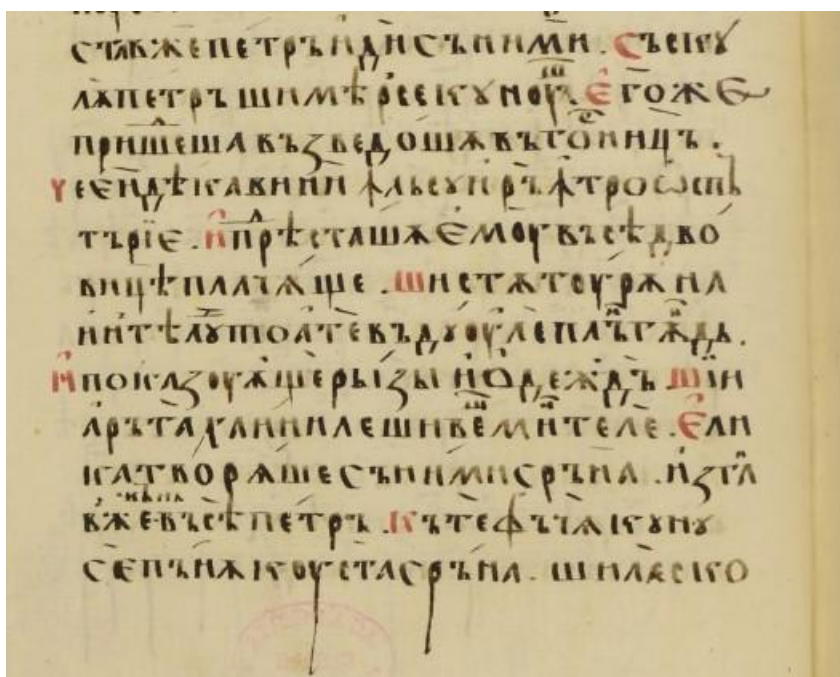

Fig. 5 b, f. 32^v

Ne interesează aici forma *Srăna* (< sl. f. *сръна* ‘lat. caprea’, MIKLOSICH, s.v.), ca nume propriu ce reproduce forma onomastică identică din textul intercalat slavon, *Сръна*. Nici în acest loc nu poate fi vorba de o necunoaștere a cuvântului din textul paralel, cu sensul său denotativ, după cum se vede din prima ocurență a substantivului-nume de persoană: „ce de tâlc să cheamă *Căprioară*”, (cf. secvența anterioară slavonă, „*ЕЖЕ СКАЗАЕМА ГЪ ЛЕТСА СРЪНА*”, Fig. 5 a). O variație apare totuși în unele versiuni ale *Apostolului* anterioare A1646: astfel, dacă textul este omogen în CB, *loc. cit.*:

„uceniță cu numele Tavita, ce spuindu grăiaște-se *Căprioara* [...] Sculă-se Petru și mearse cu nușii; cela ce venit-au suiră-lu întru comarnic și nainte sculară-se lui toate vădule plângându și arătându cămășile și veșmintele câte feace-se cu nuse fiindu *Căprioara*.”,

opțiunile traducătorului sunt diferite în cele două locuri în CP, *loc. cit.*:

„uceniță ce-i era numele Tavita, ce se spune grăiaște-se *Căprioară*; [...] Sculă-se Pătru și mearse cu nușii; și deaca vinè, suiră-l în casă sus și înaintea lui stătură toate vădule plângând și arăta-și cămășile și veșmintele ce făcuse *Sârna* fiind cu nusele” –

fapt ce indică o mai mare posibilitate decât în cazul analizat anterior ca traducătorul sau revizorul-copist al A1646 să fi ținut cont, la un moment dat, de un model neomogen.

Este posibil, așadar, ca în procesul realizării A1646 cineva să fi urmat mecanic un text anterior asemănător celui care ajunsese să fie tipărit de Coresi (CP), dar nu este singura explicație pertinentă. Substantivul în discuție este implicat în text cu două funcții în varianta slavonă a discursului biblic: a) indică sensul denotativ/etimologic al numelui propriu *Tavitha*: „**ТАВИТѦ ... ЕЖЕ СКАЗАЕМА ГЪ ЛЕТСА СРЪНА**” (f. 32^r) și b) ca nume propriu, desemnator (independent) al unei persoane: „**ЕЛНКА ТВОРАШЕ СЪ НИМИ СРЪНА**” (f. 32^v). Ambele funcții rezistă în procesul transunerii textului în limba română. Traducătorul *traduce* în primă instanță, ajutat și de sugestia metalingvistică: „Tavitha, *ce de tâlc* să cheamă *Căprioară*” (f. 32^r); a doua oară însă traducerea cuvântului nu este absolut necesară (nu se impune din contextul imediat), căci este vorba de un indice convențional pentru un individ; prin urmare, cel care lucrează la text face un *report antroponimic*⁵, trecând în plan secund necesitatea protejării coerenței textului în privința identificării personajelor implicate. Aceasta este recuperată totuși în versetul următor, 40, prin utilizarea, în perfect acord cu textul slavon (v. Fig. 6), a variantei onomastice *Tavitha*: „Și le sco-//ase pre toate afară Petru, îngenunche și s<ă> rugă și se întoarse cătră trup de dzis<ă>: *Tavitho*, scoală!”.

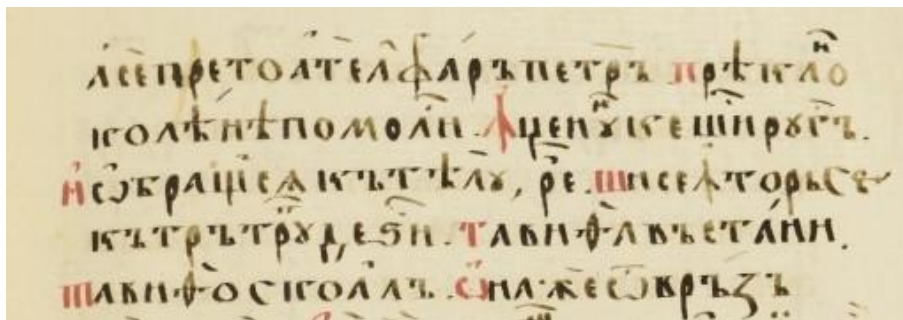

Fig. 6, f. 33^r

⁵ În ansamblul traducerilor de texte religioase și laice efectuate de români în epoca veche, sunt bine documentate atât practica traducerii numelor proprii, cât și cea a transferului acestora, supuse fiind încercărilor de adaptare la sistemul românesc. V. în această privință, printre altele, Chirilă 2012; Gînsac 2016.

Versiunile înrudite cu ms. rom. 85 nu sunt însă uniforme în privința felului în care operează cu succesiunea de nume:

„o creștină oarecarea, de o chema Thavitha, ce să tâlcuiască și să grăiaște *Căprioara* ... și-i arăta lui hainele și veșmentele câte făcea ... până fusease *Căprioara*”, ms. rom. 1154, 201^v;

„o creștină oarecarea ce o chema Tavitha, ce de tâlc să grăiaște *Căprioara* ... și-i arăta lui hainele și veșmintele câte făcia cu nuse până custa *Srăna*”, ms. I 529, 121^v –

fapt ce ne obligă să emitem cu prudență ipoteza apariției formei *Srăna* mai degrabă în procesul traducerii decât al copierii infidele a unui text care ar fi fost omogen în această privință.

IV. A1646: *Faptele apostolilor cap. XXVIII, v. 11* (Fig. 7): „Iară după trei luni întrăm într-o corabie ce iernase în ostrovul Alexandriei, a unui *Parasim sărăcin*.”⁶

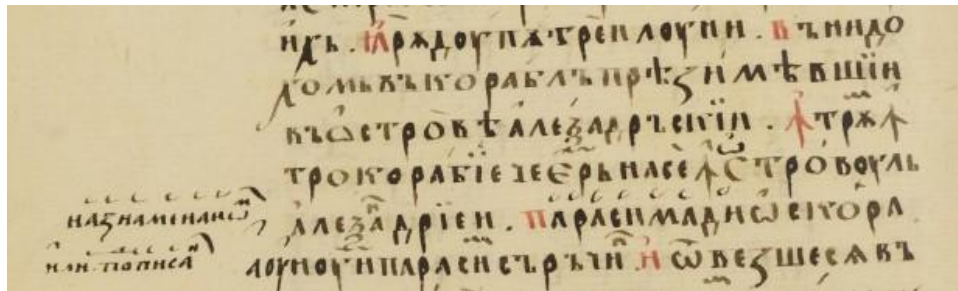

Fig. 7, f. 112^v

Textul slavon inițial, corect transcris în pagină, reproduce în punctul problematic construcția gr. παρασήμω Διοσκοῦροις (NESTLE-ALAND, XXVIII, 11)⁷ prin sl. парасима диwскора (cf. sl. парасимовъ ‘lat. signatus’, MIKLOSICH, s.v. și sl. диоскоровъ ‘lat. díoscuri’, MIKLOSICH, s.v.). Traducătorul versiunii românești, pe care o copiază Constantin, nu recunoaște sensul construcției slavone. Aceași neînțelegere se vedește și din soluțiile traductive ale altora, din secolul precedent:

„E prespre trei luni întrămu întru corabie, ernămu întru ostrovul alixendrescu, în *parasimul lu Dioscoru*” (CB, *loc. cit.*);

„După a treia lună mearse întru corabie pre frig întru ostrovul de Alexandria *părisima Dioscora*” (CP, *loc. cit.*);

„De aci, după trei lunri întrămu întru corabie și ernămu întru ostrovul alexăndrescu și *parasima Dioscoru*” (CV, *loc. cit.*).

⁶ Cf. „După trei luni am pornit cu o corabie din Alexandria, care iernase în insulă și care avea pe ea semnul Dioscurilor”, B2008, *loc. cit.*

⁷ Pentru explicația construcției în limba greacă și posibilități de traducere, v. STRONG: 3902, 1359, [Acts 28:11 Greek Text Analysis \(biblehub.com\)](https://www.biblehub.com/acts/28/11-greek-text-analysis/). Consultat în 10.08.2023.

Spre deosebire de ceea ce putem deduce din acțiunile acestor traducători, este posibil ca autorul versiunii care ne-a parvenit prin ms. rom. 85, pe care o analizăm aici, să nici nu fi perceput segmentarea lexicală corectă, ci să fi crezut că operează asupra unei secvențe de două elemente lingvistice altfel decupate: ***ПАРАСИМА СКОРА**. El depășește ceea ce, din exterior, apare ca impas, prin demersuri care, în fapt, păstrează logica narațiunii, în deplin acord cu co-textul. Astfel, el a) creează pe baza sl. **ПАРАСИМА** un semnificant cu semnificat uman: *Parasim*, nume propriu⁸, și adaugă un element gramatical ce reface coerența discursului: *a unui*; b) ignoră partea inițială a secvenței următoare, i.e. sl. **ДНУ-**, ajungând astfel să folosească în procesul traducerii, în acest punct, numai partea finală, i.e. sl. **-СКОРА**, pe care o pune în legătură cu sl. **САРАКИНЪ** ‘saracenus’ (v. MIKLOSICH, s.v.); c) ajunge la și valorifică o formă lingvistică familiară, *sărăcin* ‘sarazin’, atestată în secolul XVI:

Și adecă, bărbatu *sărăcinu*, famen sil[ni]cu a Candachiei, împărăteasa etiopsă”, CB,
Faptele apostolilor, cap. VIII, v. 27;
„Și adecă, un bărbat *sărăcin*, silnic famănu Candachiei, împărăteasa *sărăcinilor*”
(CP, *loc. cit.*⁹).

Secvența problematică slavonă din manuscris (i.e. **ПАРАСИМА**) prezintă două emendări, notate pe margine: **НАЗНАМЕНАКУМ** (cf. sl. vb. **НАЗНАМЕНАВАТИ** ‘lat. signare’, MIKLOSICH, s.v.) și **ПОПИСАН** (cf. sl. vb. **ПОПИСАТИ** ‘lat. conscribere’, MIKLOSICH, s.v.). În momentul acesta al cercetărilor asupra A1646, nu putem spune cu certitudine dacă emendările, în cazul de față, sunt preluate de copist din textul de bază slavon, unde ar fi funcționat tot ca emendări, dacă sunt notări ale unor variante textuale preluate de către copist din alte versiuni ale *Apostolului*, colaționate cu textul său de bază, sau dacă sunt sugestii reale de formulare alternativă a ideii, făcute de copist, în timpul lucrului, ori de altcineva. După cum se vede însă, sigur este că ele nu au avut puterea de a orienta scribul în redarea conținutului textului în limba română.

Soluția traductivă consemnată în A1646 este prezentă și în celelalte manuscrise ale *Apostolului* aflate în conexiune cu ms. rom. 85:

„într-o corabie ce iernase în ostrovul Alexandriei, *a unui Parasim sărăcin*”, ms. rom.
69, 167^v;
„într-o corabie ce iernase în ostrovul Alexandriei, *a unui Parasim sărăcin*”, ms. rom.
1252, 69^v;
„într-o corabie ce iernase în ostrovul Alexandriei, *a unui Parasim sărăcin*”, ms. rom.
I 529, 173^{r-v}.

⁸ V. și detaliile lexicologice din MIKLOSICH, s.v. **ПАРАСИМОВЪ**: „male, interprete de nomine proprio cogitante”, trimițând la *Apostolus Șișatovaț*, 1324.

⁹ Cf. „Și iată, un bărbat din Etiopia, famen, mare dregător al Candachiei, regina Etiopiei...”, B2008, *loc. cit.*

Excepție face ms. rom. 1154 (Fig. 8), unde remanierea produce un adjectiv participial *părăsit*, determinanat al substantivului *sărăcin*:

„într-o corabie ce iernase în ostrovul Alexandriei, a unui *părăsit sărăcin*”, ms. rom. 1154, 230^v.

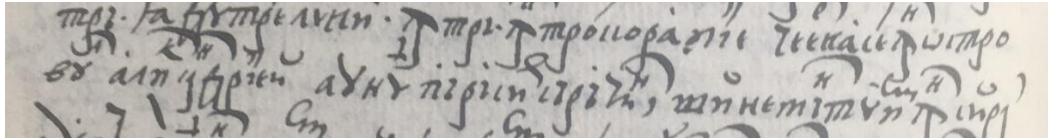

Fig. 8, f. 230^v

Credem că în punctul acesta nu este vorba de perpetuarea în ms. rom. 1154 (despre care s-a emis ipoteza că, într-o oarecare măsură, conservă o formă a traducerii mai veche decât se vede în ms. rom. 85 – Combiescu 1969, 186-187), prin meandrele genealogice ale realizării întregii familii de manuscrise, a unui element din versiunea originală tradusă, deosebit de toate celelalte versiuni. Co-textul sintagmatic *a unui ... sărăcin* ne îndreptățește să afirmăm că emendarea copistului ms. rom. 1154 s-a aplicat unei soluții traductive originare mai apropiate de spiritul celei consemnate în ms. rom. 85, 69, 1252 și I 529, vizând un element de limbă care probabil nu a fost perceput ca nume propriu și deci a devenit (ca **parasim*) inacceptabil, prin neînțelegerea pe care o provoca.

În loc de încheiere

Observarea îndeaproape a textului românesc din ms. rom. 85 BAR, A1646, arată o oarecare îndrăzneală a traducătorului în raport cu prototipul slavon. El evaluează segmentele lingvistice în contextul imediat, nu aplică o traducere mecanică, uniformizatoare. Găsește soluții la situațiile dificile în care îl pune discursul slavon, recrează logica textului prin adaos lingvistic, dacă este necesar, orientându-se spre receptor și spre nevoia acestuia de a înțelege conținutul care îi este prezentat.

Mai mult, scriitorul celei mai întinse părți din ms. rom. 85, Constantin, pare să își acorde libertăți care, cel puțin în unele situații, sunt orientate și de alte circumstanțe și rațiuni decât cele impuse de text, în punctul în care ajunge să lucreze.

Surse:

A1646. Ms. rom. 85 BAR [Faptele apostolilor și Scrisorile sobornicești], *Apostol*, Moldova.

B2008. *Biblia sau Sfânta Scriptură*. București. Editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă.

CB. *Codicele Bratul*. Ediție de text și studiu filologic de Alexandru Gafton. (2003). Iași. Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”. [CODICELE BRATUL - TextVechi.Website](http://codicelebratul.ro). Consultat în 14.07.2023.

CP. Coresi, *Lucrul apostolesc*. [APOSTOLUL, CORESI - TextVechi.Website](http://apostolul.coresi.ro). Consultat în 14.07.2023.

CV. *Codicele voronețean*. [CODICELE VORONETEAN - TextVechi.Website](http://codicelevoronetean.ro). Consultat în 14.07.2023.

Ms. rom. BAR 69. 1652. Biblioteca Academiei Române, București.
Ms. rom. BAR. 1154. 1702-1703. Biblioteca Academiei Române, București.
Ms. rom. BAR 1252.1670-1680. Biblioteca Academiei Române, București.
Ms. rom. MOC I 529. Muzeul Olteniei, Craiova.
NESTLE-ALAND. *Novum Testamentum Graece*, Nestle-Aland 27th Edition, Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1993.

Bibliografie:

- Bianu, I. 1907. *Catalogul manuscriselor românești*. I, 1300. București: Edițiunea Academiei Române.
- Chirilă, A. 2012. „Opțiuni de redare a numelor proprii în traduceri biblice. Studiu de caz: numele fiicelor lui Iov (Iov 42: 14)”. *Analele științifice ale Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași*, Secțiunea IIIe Lingvistică, 68, 33–43.
- Chirilă, A., Coțac, E. & Vieru, R. 2023. „Disonanțe etnonimice într-o traducere neotestamentară din prima jumătate a secolului al XVII-lea”. *Philologica Jassyensia*, XIX, 2(38), p. 29-40.
- Chirilă, A., & Gafton, A. 2016. „Dinamica traducerilor biblice în raport cu ambiguitatea contextuală a termenilor. Studiu de caz: *Levitic, 11, 22*”. *Analele Științifice ale Universității „Ovidius” Constanța*. Seria Filologie, 27(2), 169–178.
- Combiescu, Maria. 1969. „Apostolul din colecția Gaster”. *Studii de limbă literară și filologie*, vol. I. București: Editura Academiei, 173-187.
- Costinescu, M. et al. 1987. *Dicționarul limbii române literare vechi. 1640-1780*. București: Editura Științifică și Enciclopedică.
- Gafton, A. (2005). *După Luther. Traducerea vechilor texte biblice*. Iași. Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- Gînsac, A.-M. 2016. „Studiu asupra onomasticii din ms. 45”, *Vechiul Testament – Septuaginta. Versiunea lui Nicolae Spătarul Milescu (Ms. 45 de la Biblioteca Filialei din Cluj a Academiei Române)*. Ediție de text, prefață, notă asupra ediției, introducere, bibliografie, indice de cuvinte, și forme, indice de nume proprii de Eugen Munteanu (coord.). Iași: Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”.
- MIKLOSICH. Miklosich, Fr. 1862-1865. *Lexicon paleoslovenico-graeco-latinum*. Emendatum auctum. Vindobonae: Guilelmus Braumueller.
- Moldovanu, D. 2009. „Finalitatea textelor slavo-române intercalate din Evul Mediu românesc”. *Text și discurs religios*, 1, 103–123.
- Mutalâp, D. 2023. „O versiune românească necunoscută a Imnului acatist din a doua jumătate a secolului al XVII-lea”. *Limba română*, LXXII, nr. 3-4, 369-415.
- Onu, L. 1972. „Glose românești din secolul al XVII-lea gravate cu condei de os pe un manuscris slavon. Contribuții la stabilirea tradiției manuscrise a două traduceri ale Apostolului în românește”. *Studii de limbă literară și filologie*, vol. II, București: Editura Academiei, 347–392.
- STRONG. Strong's Exhaustive Concordance of the Bible. [Strong's Exhaustive Concordance of the Bible \(biblehub.com\)](https://biblehub.com). Consultat în 10.08.2023.
- Ștrempel, G. 1978. *Catalogul manuscriselor românești*. I. București: Editura Științifică și Enciclopedică.